

NUTQIY AKTLAR PRAGMATIKASI: O‘ZBEK TILIDA ILTIMOS, RAD ETISH VA
ILTIFOT IFODALARINING XUSUSIYATLARI

Najmiddinova Marjona Qiyomiddin qizi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23053086>

Annotatsiya. Maqolada nutqiy aktlar nazariyasi asosida o‘zbek tilida iltimos, rad etish va iltifot nutqiy aktlarining ifodalanish strategiyalari tahlil qilinadi. Bu aktlarning muloqot odobi, ijtimoiy masofa va yuzni saqlash tamoyillari bilan bog‘liqligi ko‘rsatiladi. Iltimos strategiyalari to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita shakllar bo‘yicha, rad etish semantik formulalar bo‘yicha, iltifot va unga javob esa madaniy-diskursiv xususiyatlar bo‘yicha tasniflanadi. Shuningdek, natijalarning tarjima va til o‘qitish amaliyotidagi ahamiyati yoritiladi.

Kalit so‘zlar: nutqiy akt, pragmatika, iltimos, rad etish, iltifot, muloqot odobi, yuz, o‘zbek tili.

Аннотация. В статье на основе теории речевых актов анализируются стратегии выражения просьбы, отказа и комплимента в узбекском языке. Показана связь этих актов с речевым этикетом, социальной дистанцией и принципом сохранения лица. Стратегии просьбы классифицируются по прямым и косвенным формам, отказ – по семантическим формулам, комплимент и ответ на него – по культурно-дискурсивным особенностям.

Освещается значение результатов для практики перевода и преподавания языка.

Ключевые слова: речевой акт, прагматика, просьба, отказ, комплимент, речевой этикет, лицо, узбекский язык.

Abstract. Drawing on speech act theory, the article analyzes the strategies used to perform requests, refusals and compliments in Uzbek. It shows how these acts relate to communicative etiquette, social distance and the principle of face preservation. Requests are classified by direct and indirect forms, refusals by semantic formulas, and compliments and their responses by cultural and discursive features. The significance of the findings for translation and language teaching is also discussed.

Keywords: speech act, pragmatics, request, refusal, compliment, politeness, face, Uzbek language.

Til nafaqat ma’lumot uzatish, balki harakat qilish vositasi hamdir: so‘zlovchi iltimos qiladi, rad etadi, maqtaydi, va’da beradi, kechirim so‘raydi. Bunday harakatlar nutqiy aktlar deb ataladi.

Nutqiy aktlar nazariyasi J.Ostin va J.Serl ishlarida shakllangan bo‘lib [1; 2], bugungi kunda pragmatika, muloqot tadqiqoti va chet tillarni o‘qitish metodikasining asosiy nazariy tayanchlaridan biri hisoblanadi.

Har bir jamiyatda nutqiy aktlarni ifodalash usullari madaniy an’analar, ijtimoiy munosabatlar va muloqot odobi bilan belgilanadi. O‘zbek muloqot madaniyatida yoshi va mavqeiga qarab murojaat shaklini tanlash (sen/siz), qarindoshlik atamaları orqali murojaat qilish (aka, opa, amaki, xola), mehmondo‘stlik va hurmat talablari nutqiy aktlarning tuzilishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois iltimos, rad etish va iltifot kabi tinglovchining obro‘sigacha daxldor aktlarni o‘zbek tili materialida o‘rganish nazariy ham, amaliy jihatdan ham dolzarbdir: tadqiqot natijalari madaniyatlararo muloqot, tarjima va til o‘qitish amaliyotida yuzaga keladigan pragmatik xatolarning oldini olishga xizmat qiladi.

O'zbek tilshunosligida pragmatlingvistika va nutqiy aktlar nazariyasining umumiy masalalari yoritilgan [3], biroq iltimos, rad etish va iltifot strategiyalarini muloqot odobi hamda ijtimoiy omillar bilan bog'lab qiyosiy tahlil qilishga bag'ishlangan ishlarga ehtiyoj saqlanib qolmoqda. Ushbu maqolaning maqsadi – shu uch nutqiy aktning o'zbek tilidagi ifoda vositalari va strategiyalarini aniqlash, ularning muloqot odobi bilan aloqasini ko'rsatishdir. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: nutqiy aktlar nazariyasining asosiy tushunchalarini aniqlash; iltimos strategiyalarini tasniflash; rad etishning semantik formulalarini tavsiflash; iltifot va unga javob berish odatlarini tahlil qilish; natijalarning amaliy ahamiyatini ko'rsatish.

Tadqiqotning ob'ekti – o'zbek tilidagi og'zaki va yozma muloqot, predmeti esa iltimos, rad etish va iltifot nutqiy aktlarining ifoda vositalari hamda strategiyalaridir. Maqolaning ilmiy yangiligi shundaki, unda uch nutqiy akt yagona nazariy asosda – yuz va xushmuomalalik nazariyasi doirasida – o'zbek muloqot madaniyatining o'ziga xos jihatlari bilan bog'lab tahlil qilinadi. Natijalardan pragmatika, muloqot madaniyati va o'zbek tilini chet tili sifatida o'qitish kurslarida foydalanish mumkin.

J.Ostin nutqiy akti uch darajada ko'rib chiqadi: lokutsiya (gapni aytish), illokutsiya (gap orqali bajariladigan maqsad, masalan, iltimos yoki va'da) va perlokutsiya (tinglovchiga ta'siri) [1]. J.Serl nutqiy aktlarni beshta guruhga ajratdi: assertivlar, direktivlar, kommissivlar, ekspressivlar va deklarativlar [2; 4]. Iltimos direktivlar, iltifot ekspressivlar guruhiga kiradi; rad etish esa ko'pincha kommissivlar bilan bir qatorda, oldingi iltimos yoki taklifga javob sifatida talqin qilinadi. P.Grays kooperativ prinsip va implikatura tushunchalari bilan bilvosita nutqiy aktlarni izohlash imkonini berdi [5].

P.Braun va S.Levinson E.Gofmanning yuz tushunchasiga [7] tayanib, xushmuomalalik nazariyasini yaratdilar [6]. Unga ko'ra, har bir inson ikki xil ehtiyojga ega: o'z harakatlarida erkin bo'lish (manfiy yuz) va boshqalar tomonidan tan olinish (musbat yuz). Iltimos va rad etish yuzga tahdid soluvchi aktlar hisoblanadi, iltifot esa musbat xushmuomalalik strategiyasi vazifasini bajaradi. Bu nazariya o'zbek tilidagi yumshatish vositalarini izohlash uchun qulay asos beradi.

Empirik tadqiqotlar orasida S.Blum-Kulka va E.Olshtayn tomonidan o'tkazilgan tillararo loyiha muhim: unda iltimos strategiyalari to'g'ridan-to'g'ri, an'anaviy bilvosita va noan'anaviy bilvosita turlarga ajratilgan [8]. Rad etishning semantik formulalari L.Bibi va hammualliflar ishida tasniflangan [9]. Iltifotning tuzilishi J.Manes va N.Volfson tomonidan [10], iltifotga javob berish qonuniyatlari esa A.Pomerans tomonidan tadqiq etilgan. O'zbek tilining grammatik tuzilishi haqidagi ishlar tahlil uchun morfologik va sintaktik asosni beradi.

Tadqiqotda tavsiflash, kontekstual tahlil, qiyosiy tahlil va diskurs tahlili metodlaridan foydalanildi. Keltirilgan misollar o'zbek muloqotiga xos tipik ifodalar asosida tuzilgan; ularning keng qamrovli korpus asosida tekshirilishi keyingi tadqiqot vazifasidir.

Nutqiy aktlar va o'zbek muloqot odobi. Nutqiy aktning muvaffaqiyati unga mos shart-sharoitlarga bog'liq: so'zlovchi bunday akt bajarishga haqli bo'lishi, tinglovchi uni to'g'ri tushunishi lozim [1]. Ijtimoiy parametrlar – so'zlovchi va tinglovchining yoshi, mavqei, tanishlik darajasi, vaziyatning rasmiyligi – akt shaklini belgilaydi. O'zbek tilida bu parametrlar avvalo murojaat shaklida ko'rinadi: kattaga yoki notanish kishiga “siz” va -ingiz shakllari, yaqin do'st yoki kichikka “sen” ishlatiladi. Qarindoshlik atamaları (aka, opa, amaki, xola) notanish kishilar orasida ham hurmat va yaqinlik belgisi vazifasini bajaradi.

Yuz tushunchasini [6; 7] o'zbek madaniyatidagi "obro'", "hurmat", "uyat" kabi kalit so'zlar bilan yaqin bog'liq deb qarash mumkin: muloqotda tinglovchining obro'sini saqlash, uni xijolatga solmaslik alohida qadrlanadi. Shu sababli yuzga tahdid soluvchi aktlar odatda yumshatuvchi vositalar bilan birga keladi.

Iltimos nutqiy akti. Iltimos tinglovchidan biror harakatni bajarishni so'rash bo'lib, uning erkinligini cheklaydi, shuning uchun yumshatishni talab qiladi. Blum-Kulka tasnifiga ko'ra [8] iltimos strategiyalari o'zbek tilida quyidagicha ifodalanadi. Birinchisi – to'g'ridan-to'g'ri shakl: buyruq mayli ("Eshikni oching") yoki ehtiyojni ochiq aytish ("Menga yordam kerak"). Ikkinchisi – an'anaviy bilvosita shakl, ya'ni so'roq gap: "Eshikni ochib bera olasizmi?", "Eshikni ochsangiz bo'ladimi?". Uchinchisi – noan'anaviy bilvosita shakl, ya'ni ishora: "Bu yerda havo yetishmayapti", bunda tinglovchining o'zi iltimosni sezishi kutiladi.

O'zbek tilida iltimosni yumshatish uchun bir necha grammatik va leksik vosita qo'llanadi.

Birinchidan, "iltimos" so'zi va "marhamat" kabi so'zlar. Ikkinchidan, shart mayli shakli: "Eshikni ochsangiz" gapi shartli tuzilishi tufayli buyruqdan kamroq majburlaydi. Uchinchidan, "agar qiyin bo'lmasa", "iloji bo'lsa" kabi iboralar tinglovchiga rad etish imkonini qoldiradi.

To'rtinchidan, "bir zumga", "ozgina", "bir daqiqa" kabi so'zlar iltimosning hajmini kichraytiradi. Beshinchidan, "bezovta qilganim uchun kechiring" kabi uzr iboralar iltimosdan oldin keladi. Bularning barchasi manfiy xushmuomalalik strategiyalariga mos keladi [6].

Shu bilan birga to'g'ridan-to'g'ri shakl har doim qo'pollik belgisi emasligini ta'kidlash zarur. Yaqin qarindoshlar va do'stlar orasida, shuningdek katta kishidan kichikka qaratilgan iltimosda buyruq mayli tabiiy hisoblanadi, ko'pincha mehribon murojaat ("bolam", "jiyanim") bilan yumshatiladi. Aksincha, kichikning kattaga qaratilgan iltimosida ortiqcha to'g'ridan-to'g'rilik nomuvofiq bo'lib ko'rinishi mumkin. Demak, shakl tanlash muloqot ishtirokchilari orasidagi munosabatga bog'liq.

Iltimosning ifodalanishi muloqot kanaliga ham bog'liq. Rasmiy yozma uslubda, masalan, arizalarda "Sizdan iltimos qilaman", "murojaat qilaman" kabi qat'iy qolipli formulalar qo'llanadi va bu yerda yumshatish vazifasini rasmiy odob bajaradi. Og'zaki so'zlashuvda esa "iltimos" so'zi va ohang ko'proq rol o'ynaydi. Messenjer va ijtimoiy tarmoq yozishmalarida iltimos ko'pincha qisqa shaklda, tabassum belgisi yoki minnatdorchilik so'zi bilan yumshatilgan holda beriladi.

Demak, bir xil nutqiy akt kanal va uslubga qarab turlicha shakllanadi.

Rad etish nutqiy akti. Rad etish iltimos yoki taklifga salbiy javob bo'lib, yuzga eng kuchli tahdid soluvchi aktlardan biridir. Shu sababli o'zbek muloqotida ochiq "yo'q" javobi ko'pincha bir necha yumshatuvchi element bilan birga keladi. L. Bibi va hammualliflar semantik formulalar tasnifiga [9] tayanib, o'zbek tilida quyidagi asosiy strategiyalarni ajratish mumkin: minnatdorchilik ("Taklifyingiz uchun rahmat"); uzr va afsus ("Kechirasiz", "Afsuski"); sabab ko'rsatish ("Hozir ishim ko'p"); kechiktirish ("O'ylab ko'rayin"); muqobil taklif ("Bugun bo'lmaydi, ertaga kelsam bo'ladimi?"); yumshatuvchi izoh ("Xafa bo'lmang"); ochiq rad ("Bora olmayman").

1-jadval. O'zbek tilida iltimos, rad etish va iltifot strategiyalari

Nutqiy akt	Strategiya	Namuna	Vazifasi
Iltimos	Yumshatilgan buyruq	"Iltimos, kitobni bering."	"Iltimos" bilan yumshatish

Nutqiy akt	Strategiya	Namuna	Vazifasi
Iltimos	So‘roq shakli	“Kitobni bera olasizmi?”	Tinglovchiga tanlov berish
Iltimos	Shart shakli	“Agar qiyin bo‘lmasa, kitobni bersangiz.”	Majburlash darajasini kamaytirish
Rad etish	Uzr va sabab	“Kechirasiz, hozir ishim ko‘p.”	Yuzni saqlash
Rad etish	Kechiktirish	“O‘ylab ko‘rayin, keyin aytaman.”	Ochiq rad etishdan qochish
Rad etish	Muqobil taklif	“Bugun bo‘lmaydi, ertaga kelsam bo‘ladimi?”	Munosabatni saqlash
Iltifot	Baholovchi sifat	“Qanday chiroyli ko‘ylak!”	Hamjihatlik ifodasi
Iltifot	Duo shaklida	“Qo‘lingiz dard ko‘rmasin!”	Mehnatni e‘tirof etish
Iltifotga javob	Kamsitish va minnatdorchilik	“Rahmat, oddiy narsa-ku.”	Maqtanishdan saqlanish

Formulalar ketma-ketligi ham ahamiyatli: rad etish odatda minnatdorchilik yoki uzr bilan boshlanadi, so‘ngra sabab keltiriladi va oxirida rad ma‘nosi ifodalanadi, ba‘zan esa ochiq aytilmasdan sabab orqali anglatiladi. Masalan, “Taklifingiz uchun rahmat, lekin bugun ishim ko‘p” gapida “yo‘q” so‘zi ishlatilmagan bo‘lsa-da, rad ma‘nosi aniq. Bunday bilvosita rad etish Grays nazariyasi nuqtai nazaridan implikatura orqali uzatiladi [5].

Rad etishning bunday tuzilishini muloqotdagi javoblarning “afzal” va “afzal emas” turlari bilan izohlash mumkin [13]. Iltimosga rozilik afzal javob sifatida odatda tez va qisqa beriladi. Rad etish esa afzal ko‘rilmagan javob bo‘lgani uchun kechikish, ikkilanish (“Hmm...”, “Bilmadim...”), uzr va sabab keltirish bilan birga keladi. Shu sababli tinglovchi rad etishning boshlanishini ko‘pincha yakuniy ma‘no aytilmasdan oldin sezadi va o‘z iltimosini qaytarib olish imkoniga ega bo‘ladi. Bu mexanizm ikki tomonning ham yuzini saqlashga xizmat qiladi: iltimos qilgan kishi ochiq rad javobidan, rad etgan kishi esa qo‘pollikda ayblanishdan himoyalanaadi.

Mehmondo‘stlik vaziyatlarida rad etishning o‘ziga xosligi kuzatiladi: mezbon taklif qilgan ovqat yoki ichimlikdan birinchi bor bosh tortish ko‘pincha yakuniy rad sifatida qabul qilinmaydi, mezbon taklifni takrorlaydi. Bunday holatda muloqot ishtirokchilari ma‘lum bir odob qoidasiga amal qiladi: taklifni takrorlash mehr belgisi, dastlabki rad esa kamtarlik ifodasi sifatida idrok etiladi. Shu bois chet tilida so‘zlashuvchi kishi uchun bu qoidani bilmaslik tushunmovchilikka olib kelishi mumkin.

Iltifot nutqiy akti va unga javob. Iltifot tinglovchining tashqi ko‘rinishi, mehnati, bolalari yoki muvaffaqiyatini ijobiy baholash bo‘lib, musbat xushmuomalalik strategiyasi hisoblanadi va muloqot ishtirokchilari orasida yaqinlikni mustahkamlaydi [6; 10]. O‘zbek tilida iltifot bir necha shaklda uchraydi. Birinchisi – baholovchi sifat va undov bilan tuzilgan gap: “Qanday chiroyli ko‘ylak!”, “Naqadar mazali osh!”. Ikkinchisi – kuchaytiruvchi so‘zlar: “Qoyil!”, “Barakalla!”.

Uchinchisi – duo shaklidagi iltifot: “Qo‘lingiz dard ko‘rmasin”, “Baraka toping”, “Omadingiz kelsin”. Bunday formulalar ayniqsa ovqat tayyorlash yoki mehnat natijasi uchun minnatdorchilik bilan birga aytiladi.

Bolalarga qaratilgan iltifotning o‘ziga xos madaniy jihati mavjud: ochiq maqtovdan keyin ko‘pincha “ko‘z tegmasin”, “Xudo asrasin” kabi himoya formulalari qo‘shiladi. Bu an‘ana ko‘z tegishi haqidagi xalq e‘tiqodi bilan bog‘liq bo‘lib, iltifot shakliga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi.

Natijada maqtov va himoya formulasi yagona nutqiy birlik sifatida ishlaydi.

Iltifot vazifasiga ko‘ra ham turlicha bo‘lishi mumkin. U o‘zaro yaqinlikni mustahkamlash, suhbatni boshlash, minnatdorchilik bildirish yoki keyingi iltimosga zamin tayyorlash uchun ishlatiladi.

Shu bois iltifotning samimiyligini baholashda kontekstni hisobga olish zarur: bir xil ibora yaqin do‘stlar orasida samimiy maqtov, rasmiy vaziyatda esa xushomad sifatida idrok etilishi mumkin. O‘zbek tilida “xushomad” so‘zining salbiy bahoga ega bo‘lishi ham maqtovni me‘yorida va o‘rinli qo‘llash madaniy talab ekanini ko‘rsatadi.

Iltifotga javob berishda A.Pomerans ko‘rsatgan ikki qarama-qarshi talab ta‘sir qiladi: iltifotga rozi bo‘lish va o‘zini maqtashdan qochish [11]. O‘zbek muloqotida bu ziddiyat odatda quyidagicha hal etiladi: minnatdorchilik bildirish (“Rahmat”), iltifotni kamsitish (“Arzimaydi”, “Oddiy narsa”), iltifotni qaytarish (“Sizniki ham chiroyli”) yoki duo bilan javob qaytarish (“Sog‘ bo‘ling”, “Omin”). Ochiq va to‘liq rozilik bildirish (“Ha, men ham shunday deb o‘ylayman”) kamroq uchraydi, chunki u kamtarlik odobiga zid bo‘lib ko‘rinishi mumkin.

Madaniyatlararo jihat va o‘qitish. Bir tildagi nutqiy akt qoidalarining boshqa tilga ko‘chirilishi pragmatik transfer deb ataladi va tushunmovchilikka sabab bo‘lishi mumkin [9].

Masalan, ingliz tilida qisqa va ochiq rad etishga o‘rganilgan kishi o‘zbek muloqotida qo‘pol tuyulishi, aksincha, o‘zbek tilida so‘zlashuvchi kishi ingliz tilida ortiqcha uzr va izohlar keltirib, maqsadini noaniq bayon qilishi mumkin.

Tarjimada ham iltifot va duo formulalarini so‘zma-so‘z o‘g‘irish mazmunni yo‘qotadi: “Qo‘lingiz dard ko‘rmasin” iborasi boshqa tillarda aynan mos ekvivalentga ega emas va funksiyasi (mehnatni e‘tirof etish) bo‘yicha o‘g‘irilishi lozim.

Ta‘lim amaliyotida quyidagi usullar samarali bo‘lishi mumkin:

rolli o‘yinlar orqali turli ijtimoiy masofadagi iltimos va rad etish vaziyatlarini mashq qilish;
bir xil vaziyatni turli darajadagi rasmiylikda ifodalash topshiriqlari;
iltifotga javob berish formulalarini madaniy izoh bilan o‘rganish.

Kelgusi tadqiqotlarda muloqot vaziyatlarini to‘ldirish topshiriqlari (discourse completion task) yordamida real so‘rovnoma korpusini yig‘ish va strategiyalarning yoshi, jinsi hamda ijtimoiy mavqega ko‘ra taqsimotini o‘rganish maqsadga muvofiq.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilida iltimos, rad etish va iltifot nutqiy aktlari muloqot odobi, ijtimoiy masofa va yuzni saqlash tamoyillari bilan chambarchas bog‘liq holda shakllanadi. Iltimos to‘g‘ridan-to‘g‘ri, so‘roq va ishora shakllarida, shart mayli hamda kichraytiruvchi so‘zlar orqali yumshatilgan holda ifodalanadi.

Rad etish ko‘pincha bir necha semantik formulaning izchil birikmasi sifatida amalga oshadi: minnatdorchilik yoki uzr, sabab va muqobil taklif ochiq “yo‘q” javobidan oldin yoki uning o‘rniga keladi. Iltifot mehnat, tashqi ko‘rinish va bolalarga nisbatan qo‘llanadi, ko‘pincha duo shaklida bo‘ladi va unga javob kamtarlik odobiga tayanadi.

Amaliy tavsiyalar: birinchidan, nutqiy aktlarning madaniy xususiyatlarini o'zbek tili va chet tillarni o'qitish kurslariga kiritish; ikkinchidan, tarjimada duo va iltifot formulalarini funksional ekvivalent orqali o'girish; uchinchidan, keyingi tadqiqotlarda real korpus va so'rovnomalar asosida strategiyalarning ijtimoiy omillarga bog'liqligini miqdoriy jihatdan o'rganish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Austin J. L. How to Do Things with Words. – Oxford: Clarendon Press, 1962.
2. Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
3. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.
4. Searle J. R. A Classification of Illocutionary Acts // Language in Society. – 1976. – Vol. 5(1). – P. 1–23.
5. Grice H. P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.
6. Brown P., Levinson S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
7. Goffman E. On Face-Work // Psychiatry. – 1955. – Vol. 18(3). – P. 213–231.
8. Blum-Kulka S., Olshtain E. Requests and Apologies: A Cross-Cultural Study of Speech Act Realization Patterns (CCSARP) // Applied Linguistics. – 1984. – Vol. 5(3). – P. 196–213.
9. Beebe L. M., Takahashi T., Uliss-Weltz R. Pragmatic Transfer in ESL Refusals // Developing Communicative Competence in a Second Language. – New York: Newbury House, 1990. – P. 55–73.
10. Manes J., Wolfson N. The Compliment Formula // Conversational Routine. – The Hague: Mouton, 1981. – P. 115–32.